

חינוך, תפילה ודרשנות -

מפעליו החינוכיים של ר' שלמה זלמן ריבלין בירושלים
במחצית הראשונה של המאה העשרים*

ראובן גפני

פתיחה

החזן, הדרשן והמחנך (יש שיאמרו אף: ההיסטוריון), ר' שלמה זלמן ריבלין, היה במשך כמה עשרות שנים, במחצית הראשונה של המאה העשרים, אחת מן הדמויות שעיצבו באופן הייחודי ביותר את עולמה הרוחני-תרבותי של ירושלים היהודית. למרות זאת פעילותו החינוכית, הדרשנית והספרותית אינה מוכרת דיה כיום לחוקרים ולציבור הרחב כאחד, והוא זכור בעיקר כחזן אהוב במיוחד שהנחיל לתלמידיו נוסח תפילה "ירושלמי", ייחודי ומוקפד. ואמנם, רבים מתלמידיו של ריבלין - שנתפזרו בכל רחבי העולם היהודי - משמשים עד היום כחזנים במאות קהילות שונות, ומשמרים בגאווה ובאדיקות ראויים לציון את נוסח התפילה שעל פיו חונכו במסגרת בית הכנסת ומקהלת "שירת ישראל" שהקים ריבלין בירושלים. ואולם בניגוד לנעימות, ללחנים ולחזנותו של ריבלין עצמו, ששמרו כאמור באופן נאה ביותר לאורך השנים, דומה שעד כה לא נערכה סקירה מפורטת ומקפת על אודותיו, המתמקדת בפעילותו של ריבלין באופן רטרוספקטיבי ותוך מבט רחב יותר מן המקובל.¹

* תודתי לפרופ' יוסף ריבלין ולפרופ' ישראל רוזנסון על הצעותיהם והערותיהם המועילות.

1 עד כה פורסמו בעיקר סקירות קצרות על ריבלין ופעילותו, וביניהן: א' הורביץ, "החזן בעל החזן: לדמותו של ר' שלמה זלמן ריבלין ז"ל", ידיעות המכון הישראלי למוסיקה דתית, ד' (כסלו תשכ"ג), עמ' 354-360; ולאחרונה: ר' גפני, "החזן הטוב הוא נשמת בית הכנסת: ר' שלמה זלמן ריבלין, שירת ישראל ועיצוב עולם החזנות והדרשנות בירושלים", עת-מול, 207 (תשרי תש"ע), עמ' 20-23. פרטים נוספים על פעילותו של ריבלין, וכלל הפעילות במכון "שירת ישראל" שייסד וניהל לאורך השנים, אפשר למצוא גם בהקדמות לספר הדרשות של ריבלין, מדרש שלמה (ירושלים תשי"ג), עמ' ג-כב; מסמכים ייחודיים נוספים מובאים כלשונם בתוך: ר' ריבלין (עורך), שירת שמואל, נעימות ועיבודים מלחניו של המלחין והמנצח הרב שמואל שלום ריבלין, בני ברק תשנ"ו, עמ' 7-35.

סקירה מקיפה כזו, מן הדין שתעסוק בין השאר בסוגיות הבאות: מה היו מטרותיו המלאות של ריבלין בהפעלת מכון "שירת ישראל" (שהמקלה ובית הכנסת שפעלו תחת אותו השם היו חלק ממנו) לאורך השנים; האם הייתה פעילותו תולדה של תפיסה חינוכית או רוחנית רחבה יותר, הקשורה גם לספרי הדרשות שהוציא לאור, לפועלו ההיסטורי על משפחת ריבלין ועל מורשתה, ואפילו להוצאת המילון האנגלי-עברי ידידיה שיה שותף בהפקתו; האם ראה עצמו ריבלין כממשיך דרכו או כתלמידו של חוקר או חזן זה או אחר, דוגמת החוקר והחזן אברהם צבי אידלסון; ועוד שאלות ביחס לפעילותו, שדומה שכיום כבר אפשר והגיעה העת לעסוק בהן באופן מסודר.

היסטוריוגרפיה ושכחה: רקע ומטרות

בניגוד לאופן שבו נתפסת פעילותו של ריבלין בידי רבים, ליצירתו החינוכית והתרבותית לא ניתן להתייחס רק כאל אפיזודה מקומית-פולקלוריסטית ירושלמית, חשובה ככל שתהא בעיני אלו שהיו שותפים לה. זאת מאחר שכפי שנראה לפעילותו היו פנים מגוונות ובעלות ערך היסטורי, תרבותי וחינוכי כאחד, שחרג בהרבה מעבר לעולם בית הכנסת הירושלמי באשר הוא.

בעולם המחקר מוזכר שלמה זלמן ריבלין - בנו של בונה השכונות הנודע ר' יוסף (יושעה) ריבלין, שאף הוציא לאור חלק מכתביו לאורך השנים - בעיקר כשותפו הפחות בולט של החזן וחוקר הזמר היהודי והעברי, אברהם צבי אידלסון, בהקמתו המשותפת של מכון "שירת ישראל" בשנת 1910, שבה נעסוק במפורט בהמשך הדברים. ואולם גם במקרים אלו לא מודגש מקומו של ריבלין באופן מספיק.² מטרותיו הראשונות והמוצהרות של המכון היו איסוף לחנים שונים, המושרים על ידי בני עדות שונות בקרב עם ישראל, על מנת לעמוד על מקורותיו של הזמר והפיוט העברי העכשווי, וגם, במידת האפשר, על אופיו של הזמר והפיוט העברי ה"מקורי" והשורשי ועל סגנונו. בשלב מאוחר יותר, קיוו

חלק מאותם המסמכים הוכנו ונאספו במקור בידי תלמידו של ש"ז ריבלין, מנחם אשרי, שהתעתד להוציא לאור את ספר יובל השישים של מכון שירת ישראל, בשנת תש"ך. ואולם לבסוף לא יצאה לפועל תכניתו של אשרי, שהעביר את המסמכים לבנו של ש"ז ריבלין, שמואל שלום ריבלין, ואלו הודפסו לבסוף לאחר פטירתו.

² על אידלסון ופעלו המגוון ראו בעיקר: י' אדלר, ב' באיאר וא' שליפר (עורכים), יובל ה (ספר אברהם צבי אידלסון), ירושלים תשמ"ו; ש' בורשטיין, "שירה חדשה עתיקה: מורשת אברהם צבי אידלסון וחזרי שורשים", קתדרה, 128 (תשס"ח), עמ' 113-144; א' שליפר, "אברהם צבי אידלסון: אבי חקר המוסיקה היהודית", מוסיקה, 21 (1989), עמ' 11-15, 57; א' סרוסי, "יסוד אחד להן: גילוי המורח ואחדותן של מסורות המוסיקה היהודית במשנת אברהם צבי אידלסון", פעמים, 100 (תשס"ד), עמ' 125-146.

השניים, ניתן יהיה אולי ליצור בסיס גם למעין "נוסח מאוחד" חדש, לזמר ולחזנות כאחד, שיישען על מקורות ואפיונים ברורים ומוכרים, ויאחד בין כל פלגי העם השונים, העושים את דרכם לקראת המפגש הגואל בארץ ישראל.

מטרותיו המחקריות והערכיות של המכון המשותף אמנם לא הוגשמו במלואן מסיבות שונות, וסופו שנסגר לבסוף בשנת 1920, עם עזיבתו של אידלסון את הארץ. ואולם פעילותו של ריבלין בעשרות השנים הבאות, במסגרת בית הכנסת ומקהלות הילדים והצעירים שהקים והדריך, היוו במובנים רבים, לפחות בעיניו, המשך ישיר וטבעי להנחותיו של המכון המקורי ולמטרותיו. מהותה של פעילותו זו הייתה לא רק דתית-ליטורגית כי אם גם, כאמור, חינוכית ותרבותית: לחנך את הנוער והציבור הירושלמי לתפילה מדוקדקת, מוקפדת, הנשענת על אדנים יציבים מבחינה לשונית, מבחינת הנוסח והלחנים וכן בשמירה על המנהגים. כל זאת מתוך הנחה שבארץ ישראל, לנוכח קיבוץ הגלויות ההולך ומתרחש בה, יש לנצל את הנוסחים הישנים והמגוונים של העדות השונות ובו זמנית ליצור נוסחים חדשים של חזנות ושירת עם עברית ויהודית. גישה זו ביטא ריבלין לאורך השנים הן בדברים שפרסם בעיתונות, והן באחדות מדרשותיו שעסקו בנושא זה, תוך שהוא מדגיש בעיקר את הצורך באיחוד הנוסחים ובהקפדה עליהם:

בכדי להגיע אל תכלית האחדות הגמורה והשלמה בין העדות השונות בארץ, בכדי לשרש את המפלגותיות של העדות, לעקור מייסודם את הכינויים הגלותיים המחפירים: אשכנזים, ספרדים, תימנים, בוכרים קורדים וכו', ולמען הגיע לידי אהבה, אחוה, שלום ורעות בתוך כלל ישראל, לקרוב הלבבות בשלמות ואיחוד גמור [...] נחוץ בראש ובראשונה להביא לידי נוסח תפילה מאוחד, ושירה אחידה לכל עדות ישראל.³

במאמר זה ברצוני, בראש ובראשונה, להפנות את הזרקור אל דמותו של שלמה זלמן ריבלין, כמי שהיה שותף מלא לעיצובה הראשוני של השקפת עולם זו בראשית המאה העשרים, וכמי שעשה למענה יותר מכל אחד אחר במשך עשרות שנים ועד לפטירתו. מעבר לכך ברצוני להתמקד בעיקר באופיה החינוכי של פעילותו של ריבלין לאורך השנים, ולנסות להבינה גם בהקשר רחב יותר: גם על רקע ניסיונות חינוכיים דומים נוספים שהתרחשו בארץ ישראל במחצית הראשונה של המאה העשרים, וגם על רקע החברה הירושלמית

³ "שירת ישראל מאוחדת, בדרך הגאולה", בתוך: ש"ז ריבלין, מדרש שלמה (לעיל, הערה 1), עמ' 103-104. לעניין זה ראו גם: הנ"ל, "האחדות והזמרה", דואר היום, 86, 24/1/1922 (מובא בתוך: שירת שמואל [לעיל, הערה 1], עמ' 19).

המורכבת והמגוונת באותה תקופה.

רקע ביוגרפי: קורות חייו של ר' שלמה זלמן ריבלין

ריבלין נולד בירושלים בשנת 1882, והיה כאמור בנו של ר' יוסף ריבלין (1837? - 1896), מייסדן של כאחת עשרה שכונות בירושלים שמחוץ לחומות, מי ששימש שנים ארוכות כמזכיר "הוועד הכללי", ואחד ממנהיגי היישוב האשכנזי הישן בירושלים. יוסף ריבלין עצמו נודע אף הוא כחזן מוכר בירושלים, ואחד מבתי הכנסת שבהם שימש כחזנות היה בית הכנסת "נחלת יעקב", בית הכנסת הראשון שנוסד בנחלת שבעה, בשנת 1873.⁴ הופעתו הראשונה של שלמה זלמן ריבלין עצמו, כחזן שמקהלה בציודו, התקיימה על פי המסורת המשפחתית בשנת 1899. זאת לאחר ש"פרץ" לבית הכנסת "ישמח משה", שבו התפללה המשפחה בשכונת מזכרת משה, וטען כי הגיע עם מקהלתו על מנת לעבור לפני התיבה, דבר שהיה חסר תקדים במונחים ירושלמיים.⁵ במקום פרצה מטבע הדברים מהומה לא קטנה, ובאותו היום ככל הנראה לא הותר לנוער הצעיר ולמקהלתו להופיע במקום. לאחר משה ומתן ממושך בין הצדדים, הותר לריבלין להופיע עם מקהלתו בבית הכנסת באחת השבתות שלאחר מכן. ההצלחה הייתה מרשימה, ומאו אותה השבת ואילך נהג ריבלין להופיע בקביעות עם המקהלה בבית הכנסת, להנאתם של המתפללים ושל האורחים כאחד. ההצלחה, כך מסתבר, דחפה אותו להמשיך ולפתח את פעילותו בתחום גם בהמשך חייו. סביב שנת 1900 (התאריך המדויק אינו ברור לחלוטין, וישנם המציינים את השנים 1899, 1901 ו-1903 כשנות ההקמה),⁶ עוד בטרם מלאו לו עשרים, כבר הקים את הגרסה הראשונה של מקהלת "שירת ישראל". מקהלה זו הייתה עתידה לפעול לימים במשך כשישים שנה, עד פטירתו של ריבלין בשנת 1961. המקהלה כללה במשך השנים כמה עשרות חברים בממוצע, ביניהם ילדים, נערים ובחורים צעירים. הם חולקו לכמה קולות והתאמנו פעמים

4 על בית הכנסת ופעילותו בו של ר' יוסף ריבלין ראו: ר' גפני, בית תפילה: בתי כנסת חבויים בלב ירושלים, ירושלים תשס"ח, עמ' 81-92.

5 ריאיון עם נכדו, פרופ' יוסף ריבלין, אוקטובר 2009; ראו גם: הורביץ (לעיל, הערה 1), עמ' 355. על בית הכנסת ישמח משה ראו: נ' שלו-כליפא, נחלאות בלב עיר, ירושלים תשס"ג, עמ' 66-67.

6 על הבעיות בתיארוך ייסודה הראשון של המקהלה ושל מכון שירת ישראל, ראו במפורט: ב' באיאר, "הכרוז של אידלסון וש"י ריבלין על הקמת 'מכון שירת ישראל' בירושלים בתר"ע (1910)", אדלר ואחרים (לעיל, הערה 1), עמ' כא-ל, בייחוד עמ' כד. עם זאת במרבית החיבורים מצוינת שנת 1900 כשנת הקמת המקהלה, ומסיבה זו תונכנו אירועי יובל השישים של שירת ישראל להתקיים בשנת 1960 (שירת שמואל [לעיל, הערה 1], עמ' 10).

אחדות בשבוע בביתו של ריבלין בשכונת אהל משה, שהפך לימים למעין "בית פתוח" מקומי לכל דורש ומתעניין בעולם הזמרה העברית והחזנות היהודית.⁷ ואולם הקמת המקהלה לא הייתה פסגת שאיפותיו של ריבלין, ובהמשך הוקם על ידו - בצוותא עם החזן והחוקר אברהם צבי אידלסון - "מכון שירת ישראל". אידלסון עצמו הגיע לירושלים בשנת 1907, ופעל בה במשך ארבע עשרה שנים. כמסגרת עיסוקו בחקר המוסיקה היהודית לעדותיה ולתקופותיה, השקיע את עיקר מרצו בחקר המוסיקה המזרחית, הקרובה יותר, כך סבר, כמו אחרים באותה התקופה, למוסיקה היהודית ה"מקורית", יהא מקורה אשר יהא.⁸ לצורך כך הפצירו השניים, אידלסון וריבלין, בבעלי תפילה ובחזנים בני כל העדות להדגים בפניהם את זמרתם, על מנת שיוכלו ללמוד על כל סגנון. את בקשתם פרסמו תחילה ככרוז, שפורסם בירושלים הן באופן נפרד והן על דפי העיתונות המקומית בשנת 1910.⁹ עד מהרה, כך מסתבר, החלו השניים לאסוף בשקדנות מנהגים, נוסחים ותווים. באותן השנים, אגב, לימד אידלסון גם את ריבלין עצמו נגינה, הרמוניה, פיתוח קול וקריאת תווים, ובשנת תרע"א העניק לו "הסמכה" בתחומים אלו.¹⁰ היזמה להקמת המכון הייתה משותפת לריבלין ואידלסון, למרות ההבדלים העמוקים ביניהם, הן באופיים והן בחזונם: בעוד שאידלסון היה בבסיסו איש רוח ומחקר, היה ריבלין מצדו איש מעשה, שראה בהכשרת חזנים צעירים את מטרתו החשובה ביותר, לפחות בשלב זה. בסופו של דבר, כאמור, פעל המכון המשותף רק שנים אחדות, ככל הנראה בגלל בעיות כלכליות קשות שנקלע אליהן, וגם מחמת הקשיים שיצרה בעיר מלחמת העולם הראשונה. לבסוף, בשנת 1921, עזב אידלסון את הארץ לצמיתות, ואילו ריבלין המשיך להפעיל מוסדות שונים תחת השם "שירת ישראל" במשך עשרות שנים, עד פטירתו. כך ייסד ריבלין לאחר שנים אחדות גם בית כנסת בשם זה, שפעל בבית הספר "רוחמה" בירושלים במשך שנים ארוכות, גם הוא - עד סמוך לפטירתו.¹¹

עד להקמת בית הכנסת התבצעה הכשרתם של החזנים הצעירים והמבוגרים בידי ריבלין בעיקר בביתו, בימות החול ובשבת, בימים ובלילות. נאמן לשיטתו המעשית והחינוכית, בשלב מסוים חש ריבלין שעליו להקים עבור תלמידיו בית כנסת משל עצמו, שבו ירגישו

7 ביתו של ריבלין באהל משה היה בבניין הצמוד למבנה "המנהל הקהילתי לב העיר" של ימינו, בצדו הצפוני של רח' התבור. בפתח הבית נקבע לאחרונה שלט זיכרון המזכיר גם את פעילותו של ריבלין במקום.

8 על כך ראו בהרחבה בורשטיין (לעיל, הערה 2), ובהערות שם.

9 על הכרוז, לשונו ותכנו ראו במפורט אדלר ואחרים (לעיל, הערה 1).

10 שירת שמואל (לעיל, הערה 1), עמ' 14.

11 על קורותיו ופעילותו של בית הכנסת שירת ישראל בבית הספר רוחמה, ראו: ר' גפני, נוסח ירושלים: עדות ובתי כנסת במרכז ירושלים (ברפוס).

בביתם ויוכלו - אפילו הצעירים ביותר שבהם - להתאמן ולעבור לפני התיבה עוד בטרם מלאו להם שלוש עשרה, תוך שהם מוֹרְגִלים כך להופיע בפני קהל מדי שבוע בשבוע. יזמה זו של ריבלין בהקמת בית הכנסת מדגימה היטב את שיטתו החינוכית-המעשית של ריבלין, ולאורך השנים משך אליו בית הכנסת קהל רב ומגוון. בין בעלי התפקידים הנודעים ששימשו בבית הכנסת היו הרב חיים מיכל מיכלין, מן העסקנים הוותיקים והמוכרים ביותר ביישוב הירושלמי הישן, ששימש כרבו הראשון של בית הכנסת, וכן יהודה קצ'לסקי, אביו של הנשיא הרביעי של ישראל, אפרים קציר, שהתגורר בסמוך לבית הכנסת בשכונת רוחמה ושימש כגבאי בית הכנסת בשנות השלושים.

את בית הכנסת פתח ריבלין, כאמור, באחד האולמות בבית הספר לבנות "רוחמה", שפעל בפינת הרחובות יהודית ודוד ילין. במקביל לפעילותו בבית הכנסת היה ריבלין מעורב גם בפעילות דומה בבית כנסת נוסף שפעל בסמוך, "אהל שם לתלמידים", בבית הספר לבנים תחכמוני, בשכונת מקור ברוך. בשני המוסדות גם יחד פעל ריבלין על מנת להטמיע את ערכיו ואת שיטותיו החינוכיות דרך עולם התפילה, הזמרה והחזנות.¹²

פרט לפעילות בעולם בית הכנסת והכשרת החזנים עסק ריבלין לאורך השנים בעוד מספר פעילויות בעלות אופי חינוכי-דרשני-מחקרי מגוון: הוצאה לאור של ספרי דרושים מבית המדרש המשפחתי: חלקם משל אביו, ר' יוסף ריבלין, חלקם של סבו-זקנו, ר' משה מגיד ריבלין,¹³ וכן כתבים של ר' הלל ריבלין משקלוב, שמיוחסים לו התכנים המופיעים בספר "קול התור", שריבלין עצמו היה הראשון לפרסם קטעים ממנו.¹⁴ על כך הוסיף גם דרשות משלו, או לפחות עיצוב אישי של דרשות שעד אותה העת עברו במשפחת ריבלין בעל פה או בכתבי יד פרטיים, בספר הדרשות "מדרש שלמה".¹⁵

מבחינה מוזיקלית הפיק ריבלין במהלך השנים כמה וכמה ספרי תווים לחזנים, הכוללים את

12 על בית הכנסת "אהל שם לתלמידים" ופעילותו של ריבלין במסגרתו, ראו: ר' גפני, "מפי עוללים ויונקים: קורות בית הכנסת החינוכי 'אהל שם לתלמידים' בבית הספר תחכמוני בירושלים", דרך אגדה, ט (תשס"ו), עמ' 99-116.

13 ראו: ש"ז ריבלין, המגיד דורש ציון, ירושלים תש"ך.

14 ראו: ש"ז ריבלין, קול התור - בעקבות משיחא: תמצית מתוך ז' פרקי גאולה של ר' הלל שקלוב, ירושלים תש"ז. על מקורותיו של הספר קול התור והבעייתיות הסובבת אותו פורסמו לאורך השנים מחקרים שונים. על כך ועל התכנים המופיעים בספר ראו למשל: "ריבלין, ברית אבות בסערת אליהו: פזמוני ר' יושעה ריבלין בצירוף מבוא מראי מקום, הסברים והערות מאת יוסף ריבלין, ירושלים תשס"ד (מבוא); ר' שוחט, עולם נסתר בממדי הזמן: תורת הגאולה של הגר"א מוילנא, מקורותיה והשפעתה לדורות, רמת גן תשס"ח. וראו בקצרה לאחרונה: א' באומגרטן, "משיח בן יוסף בירושלים? מה בין תכניו המיסטיים של הספר קול התור לבין פעילותם של בני ריבלין בירושלים", עת-מול, 207 (תשרי תש"ע), עמ' 17-19.

15 ש"ז ריבלין, מדרש שלמה, ירושלים תשי"ג.

נוסח התפילה שלו לשבתות, לחגים ולימים הנוראים.¹⁶ פרט לכך הוא היה שותף להוצאה לאור של מילון עברי-אנגליידי,¹⁷ וככל הנראה גם להפקה של חוברת להוראת הלשון. כל אלו הסתעפו באופן טבעי מעבודתו עם הצעירים סביב נושא המוסיקה היהודית והחזנות, ולו היה חי עוד שנים אחדות, יש להניח שהיה ממשיך להפיק עוד מספר חיבורים שתכנן להוציא לאור.

חינוך לתפילה וחינוך באשר הוא: הדגש החינוכי בפעילותו של ריבלין

אופיה החינוכי המובהק של עבודתו של ריבלין נבע בראש ובראשונה מאופיו, כפדגוג וכאדם שרבים מתלמידיו ראוהו תחילה כאיש חינוך, ורק לאחר מכן כמורה לחזנות ולזמרה. הדבר היה, בראש ובראשונה, תוצאה של עמידתו כמורה מבוגר מול קהל תלמידים צעיר בהרבה, מרביתו בגיל בית ספר, שהיה כפוף למרותו ולשיטותיו החינוכיות. ואולם מעבר לכך אין ספק שריבלין אף הוא ראה את פעילותו, ומדי פעם אף ניסח את הדברים כך באופן מפורש, כחלק ממהלך חינוכי מובהק וכולל יותר, שמשמעותו חורגת גם מחוץ לעולם בית הכנסת ושירת המקהלה.

כך למשל, במסגרת תיאורם של מכון ובית הכנסת "שירת ישראל" (ככל הנראה לצורך גיוס כספים מנדבנים שונים), ניסח ריבלין את פעולות המכון סביב עשרה סעיפים. מרבית הסעיפים אמנם מדגישים את הפן החינוכי דווקא סביב עולם בית הכנסת, אבל חלקם חורג ממנו אל עבר תכנים רחבים יותר, דוגמת החינוך הלשוני והדקדוקי, העמידה בפני הקהל, הדיבור המוקפד והברור, ועצם משיכתו של הנוער מלכתחילה אל בית הכנסת. סעיף אחרון זה, יש לציין, הפך פחות ופחות מובן מאליו עם חלוף השנים.

16 ש"ז ריבלין, שירי שלמה: מחזור לחזן לימים הנוראים, ירושלים תש"ך: הנ"ל, שירי שלמה: מהשירה המאוחדת לשירת קהל, ירושלים תרצ"ג; הנ"ל, שירי שלמה [תווים], ירושלים תש"ך-תשכ"א.

17 י"ב עפשטיין וש"ז ריבלין, מילון עברי, אנגלי ואידיש, ירושלים תרפ"ה.

בין הסעיפים:

- פיתוח ושכלול שירת בית הכנסת: שירת קהל, שירת מקהלה ושירת חזן.
- חינוך ילדים וצעירים בתורת הנגינה, פיתוח הקול וזמרה חוקית ומתוקנת.
- חינוך ילדים וצעירים בחזנות נוסחאית ומוזיקלית, דקדוק השפה והברתה.
- חינוך התלמידים המוכשרים בארגון וניצוח מקהלה הרמונית אמנותית.
- חינוך קהל בית הכנסת בשירת תפילה טקסית ונאה.
- הפצת החינוך והשיטה במעשה של ה"שירה המאוחדת" (הרכבה מזרחית-מערבית) [...]
- אחדות שירת בית הכנסת בהתאמה והטעמה לכל יהודי מזרח ומערב.
- משיכת הנוער לבית הכנסת באמצעות שירה יפה וסדרים נכונים.
- חינוך והרגל התלמידים בקריאה בתורה ודברנות הרצאית.¹⁸

ריבלין, כך עולה מן הדברים, ראה עצמו כמובן מסוים גם כ"מחנך ציבורי", שתפקידו לעצב במידה רבה מחדש את עולם התפילות ובתי הכנסת הארץ ישראלים, ומשום כך עוסקים סעיפים א' וה' גם בחינוך הקהל, ולא רק בחינוך החזנים והנערים המופיעים בבית הכנסת. תפיסה זו קיבלה את ביטוייה המפורש גם בדברים שכתב בשנת תרצ"ב רבו של בית הכנסת שירת ישראל, הרב חיים מיכל מיכלין: "התפקיד השני לחנך את הקהל ולהספיגו רוח השירה והזמרה ועם זה רגשי הוקרה וקדושה לכל קודש"¹⁹.

בדומה להדגשות אלו, בכרך השלישי של ספר התווים "שירי שלמה", בחלק המופנה "למארגן המקהלה ומנצחה", פותח ריבלין את דבריו בקביעה כי השילוב של ילדים צעירים במקהלה לא נועד רק לשפר את איכותה ואת גיוונה הווקאלי, כי אם בראש ובראשונה לשם ערך חינוכי בפני עצמו: "טוב לשתף ילדים בשירת המקהלה, גם לשם תועלת חינוכית". את טיבה המדויק של אותה התועלת החינוכית אין ריבלין מפרט במקרה זה, ואולם ניתן להניח שכוונתו לעצם שילובו של הילד בעולם של מבוגרים ממנו, חינוכו לשילוב מוקפד ומועיל בעבודת הכלל, וכאמור, עוד קודם לכן, עצם שיתופו הפעיל בעולם בית הכנסת - לא כילד סביל המצוי ליד אביו (או אפילו בחצר בית הכנסת...) - כי אם כחלק מן הצוות המוביל את התפילה ומנחה את הקהל כולו במהלכה.

בסקירה שכתב לימים תלמידו של ריבלין, מנחם אשרי, הדגיש אף הוא אופייה הפדגוגי המובהק של פעילותו של ריבלין, תוך שהוא ממחיש את הדברים בשילוב שיצר ריבלין בין חינוך קבוצתי לחינוך פרטני של כל תלמיד:

18 מתוך כרוז של מכון שירת ישראל, שפורסם במספר מקומות, וביניהם: ב' קלוגר, מן המקור: היישוב הישן על לוח המודעות, ה, ירושלים תשמ"ז, עמ' 174.

19 שירת שמואל (לעיל, הערה 1), עמ' 15.

החינוך שהרש"ז ריבלין נתן לתלמידיו [...] לא הצטמצם במסגרת היחידה של השירה במקהלה כחלק מכלל המקהלה. הודגש בו מאד הצד האינדיבידואלי של התלמיד. כך יכולת להיתקל בביקורך בביתו בשיעור שקבל תלמיד פלוני בפתח הקול, אלמוני בניצוח מקהלה, פלמוני בנאום שעליו לשאת בבית הכנסת, או בהכנתו לקריאה בתורה והפטרה ועוד ועוד.²⁰

אופייה החינוכי, הרחב והמגוון של הפעילות של מכון "שירת ישראל" היה ברור עוד יותר במסגרת פעילותו של המכון הנוסף שפעל תחתיו, "מדרש שלמה": המחלקה לחינוך נואמים צעירים שע"י בית הכנסת ומכון שירת ישראל.²¹

הפעילות במחלקה לחינוך נואמים ודרשנים צעירים, שהייתה גם היא חלק מהותי מחינוכו של הנער לחזנות, לידו של ריבלין, דרשה מטבע הדברים הכשרה לעיסוק במקצועות שמשמעותם, גם במקרה זה, חורגת מעולם החזנות המצומצם: דקדוק, חיבור דרשות, ידיעת שפות ועוד. ריבלין, שידע מן הסתם שרבים מתלמידיו ימצאו לבסוף תפקידים ציבוריים אלו ואחרים בקהילות בחוץ לארץ כחזנים, כשד"רים, כמגייסי תרומות, ואפילו כרבנים לעת מצוא, הרחיב לפיכך עוד יותר את תכנית הלימודים, עד שכללה גם מעט הלכות שחיטה ואיסור והיתר, לטובת אלו מתלמידיו שבטובתם או שלא בטובתם יאלצו לשמש גם כמורי הוראה בקהילה, או למצער לשחוט עבור עצמם את מזונם...²²

זה היה ההקשר שבו החליט ריבלין, ככל הנראה, לסייע בעריכת המילון התלת לשוני (עבריי-אנגליידי) ובהדפסתו, כמו גם להפיק את חוברות הדקדוק ואת ספרי הדרשות (שתלמידיו אומנו לשאתן בציבור בהופעות בבית הכנסת "שירת ישראל"). בהקשר זה תכנן אף את הפקתם של חיבורים נוספים, שבסופו של דבר לא הספיק להוציאם לאור לפני פטירתו.

הנה כי כן, במובנים רבים ניתן לתאר את פעילותו של ריבלין כיצירת מערכת חינוכית משלימה ורחבה למדי, שבמסגרתה פעל ריבלין להשלמת חינוכם של תלמידיו במקצועות ובתחומים שמוסדות החינוך הרגילים שבהם למדו, תלמודי תורה, ישיבות, ובתי ספר מסוגים שונים, לא עסקו בהם באופן מספק, ושלידו, לפחות, היו חלק בלתי נפרד מחינוכו של נער צעיר בארץ ישראל.

20 מ' אשרי, "האיש ומפעלו", בתוך: שירת שמואל (לעיל, הערה 1), עמ' 11.

21 על פעילות המכון לדרשנות ראו בספרו של ריבלין "מדרש שלמה" (לעיל, הערה 1), בעיקר בפרקי ההקדמה וההערכה המצורפים לספר בחלקו הראשון.

22 שם, עמ' ד, יז-יח.

יזמות חינוכיות מקבילות בירושלים ובתל אביב

ריבלין עצמו לא היה היחיד שהעסיק עצמו באותן השנים בסוגיות מסוג זה, ובצורך בחינוך הנוער הארץ ישראלי לתפילה, להשתתפות פעילה ונאותה בעולם בית הכנסת, לעמידה מול קהל ולדיבור מדויק. הוא אף לא היה היחיד שפעל בשטח וטיפח יזמות שונות על מנת לתקן את המצב שהלך והתפתח בארץ ישראל באותה התקופה. בדומה לבית הכנסת "שירת ישראל" שהקים ריבלין בשנות העשרים הוקמו גם בירושלים וגם בתל אביב בשנות העשרים והשלושים מספר בתי כנסת "חינוכיים" נוספים, שהכשירו את הנוער לחזנות, לשירת מקהלה, לקריאה בתורה ולעמידה בפני ציבור למטרות שונות.

בירושלים היה זה בעיקר בית הכנסת "אהל שם לתלמידים", שפעל בבית הספר הדתי לבנים "תחכמוני" החל משנות העשרים, בסמוך מאוד לבית הספר לבנות "רוחמה", שם פעל בית הכנסת "שירת ישראל". בבית הכנסת אהל שם, שאת הפעילות בו ניווט בעיקר מנהלו ומייסדו של בית הספר תחכמוני, מרדכי צבי אילן, עסקו התלמידים במידה רבה בתכנים דומים לאלו שבהם העסיק ריבלין את תלמידיו. זאת תוך שילוב שבין שיעורים ופעילויות רשמיות במסגרת בית הספר עצמו, ובין פעילויות אופציונאליות נוספות, שנערכו מעבר לשעות הלימודים (כמו גם בשבתות ובחגים), בהתאם לרצונם של התלמידים ושל הוריהם.²⁵ בית הכנסת אהל שם, שנקרא על שם מפעלו התל אביבי של ביאליק להחייאת "תרבות השבת" בארץ ישראל, היה חלק ממהלך חינוכי רחב יותר של מנהל בית הספר, מרדכי צבי אילן, שגרס כל השנים כי את החינוך בבית הספר יש להרחיב ולשלב עם החינוך בבית, כמו גם במסגרות חברתיות וקהילתיות נוספות דוגמת בית הכנסת שבו מתפלל התלמיד בשבתות ובחגים עם משפחתו.

ריבלין עצמו היה אף הוא מעורב, במשך שנים אחדות, במפעלו של אילן בבית הספר תחכמוני, ומדי פעם בפעם, כך זוכרים אישים שונים, היו תלמידים טובים עוברים או "נחשפים" ממקהלת בית הספר למקהלתו של ריבלין...²⁴ בנו של ריבלין, החזן והמנצח שמואל שלום ריבלין, השתתף אף הוא באותן השנים בפעילות בבית הספר תחכמוני, הן לצד אביו והן באופן עצמאי.

23 על דמותו של מרדכי צבי אילן ראו בעיקר: שדה אילן: ספר זכרון למרדכי צבי אילן ז"ל, ירושלים תש"ט; חדר תורה תחכמוני: חוברת זכרון למלאת עשרים שנה להיוסדו, ירושלים תרפ"ט (ללא מחבר). על בית הכנסת שפעל בבית הספר תחכמוני בירושלים ופעילותו ראו בעיקר גפני (לעיל, הערה 10); אהל שם לתלמידים ע"ש חיים נחמן ביאליק, ירושלים תרצ"ד.

24 ריאיון עם מתפללים ותיקים מבתי הכנסת, מרחשוון תשס"ה. ראו גם גפני (לעיל, הערה 10), עמ' 109-110.

בין כך ובין כך מאליו ברור שריבלין ראה את עצמו שותף לתפיסתו החינוכית של אילן על הרחבת תכני החינוך והלימוד, והשפעתם על הנעשה בבתי התלמידים ובחברת משפחותיהם.

שני מוסדות נוספים שבהם פעלו בתי כנסת "חינוכיים" מובהקים היו בתי כנסת תל אביביים: הראשון והוותיק ביותר היה בית הספר היסודי לבנים "תחכמוני" ביפו, שהוקם ב-1907 ועבר לפעול בתל אביב בשנות העשרים.²⁵ בבית הספר פעל כבר מראשיתו בית כנסת לתלמידים, שהוקם ביזמתו של מנהלו הראשון, ד"ר יוסף זליגר, והיה מוקד לעימותים שונים סביב אופי הפעילות שהתקיימה בו בשבתות ובחגים.²⁶ ברבות השנים, אגב, הפך בית הכנסת, שהוקם אף הוא כבית כנסת "חינוכי", לבית כנסת קהילתי תל אביבי רגיל, שהמשיך לפעול עוד כמה עשרות שנים, אם גם תוך שינוי משמעותי באופיו ובמטרותיו.²⁷

דוגמה חינוכית מובהקת יותר הייתה בית הכנסת החינוכי שפעל במשך עשרות שנים בבית הספר התל אביבי "ביל"ו", בבניין בית הספר ברחוב רוטשילד.²⁸ בבית הכנסת, שהקים מנהל בית הספר, חיים מישורי, שאף ניהל אותו שנים רבות, הוכשרו התלמידים לקריאה בתורה, לתפילה ולדרשה תוך הדגשות דומות מאוד לאלו של ריבלין ואילן בירושלים. הדגשתו של מישורי הופנתה בעיקרה לערך החינוכי של התפילה בבית הספר, ופחות להכשרתם של הנערים כחזנים לעתיד, שעליה הופקד החזן הנודע שלמה רביץ, שפעל במקום עד סמוך לפטירתו בגיל מופלג.²⁹ ואולם, ברבות השנים הפך גם בית הכנסת "ביל"ו, הפועל עד היום, אם כי במתכונת שונה לחלוטין, למרכז להוראת חזנות ולהכשרת חזנים. כך היה זה טבעי למדי שלצד בית הכנסת בבית הספר צמח בשנות החמישים גם מכון להכשרת חזנים, "סלה", ושבית הספר הוציא לאור לימים שני כרכים עבי כרס של תווים ומנגינות

25 על הקמתו ועל קורותיו של בית הספר תחכמוני ראו: י' ברנד, "יסוד תחכמוני ביפו, בית הספר הלאומי-דתי הראשון", ש' רז (עורך), קובץ הציונות הדתית: מאה שנות חינוך ציוני דתי, ירושלים תשס"ו, עמ' 45-61; א"א כהנא, פרשה מקורות היישוב, תל אביב תשי"ח.

26 כהנא, שם, עמ' 23; ברנד, שם, עמ' 50-51.

27 על קורותיו ועל פעילותו של בית הכנסת ישורון לאורך השנים ראו: חוברת היובל לבית הכנסת תחכמוני (במלאת חמישים שנה לייסוד בית הכנסת), תל אביב תשי"ח.

28 על בית הספר "ביל"ו טרם נכתבה סקירה מקיפה ומפורטת. לפרטים בסיסיים על אודותיו ראו בעיקר בגיליונות התקופתיים שהוציא לאור בית הספר (ביל"ו: גיליון להורים ולתלמידים, תש"ז-תש"ך). פרטים רבים על בית הספר, באופן יחסי, מצויים בגיליון המיוחד שראה אור לרגל מלאת עשרים וחמש שנים לבית הספר (כסלו תש"י), ובגיליון החגיגי שראה אור ליובל השבעים של מנהל ומייסד בית הספר, חיים מישורי, ולמלאת שלושים שנה לבית הספר (אייר-סיוון תשט"ז). לפרטים נוספים על בית הספר ועל בית הכנסת שפעל בו ראו: ה' הרשונים (עורך), ספר חיים מישורי: תולדותיו, מעשיו ומפעליו, תל אביב תשל"ב.

29 על רביץ ראו למשל: ע' צימרמן, ברון יחד, תל אביב תשמ"ח, עמ' 289-292.

תפילה, הנהוגת עד היום במאות בתי כנסת שבהם מצויים תלמידי ביל"ו הנאמנים לנוסח שאותו למדו בשנות בית הספר.³⁰ שלמה זלמן ריבלין עצמו, כאמור, אמנם לא פעל מעולם במסגרת רשמית של בית ספר זה או אחר, אבל סיפק לתלמידיו במכון ולמקהלת שירת ישראל את אותם התכנים והתוספות המקצועיות שהיו דרושות להם, ושאותם קיבלו במקרים האחרים בתוככי בית הספר פנימה.

מן הראוי להזכיר שבשנות הארבעים התעורר בתל אביב פולמוס ציבורי רחב סביב השאלה כיצד יש למשוך את הנוער הארץ ישראלי לבית הכנסת. במסגרת הפולמוס הוצע לעצב לשם כך תפילה ארץ ישראלית חדשה, שתתאים הן מבחינת נעימותיה והן מבחינת סדריה ועיצובה לרוחו של העם המחפש את חייו הלאומיים בארץ ישראל, ובפרט לנוער הארץ ישראלי, המחפש בתי כנסת ותפילה המותאמים לאופיו ולהעדפותיו. פולמוס זה, שמצא את ביטוי בין השאר בסדרת מאמרים בכתב העת "בית הכנסת" של בית הכנסת הגדול של תל אביב, ושהביא לבסוף ליסודו של מדור מיוחד בכתב העת שיועד לתלמידים ולנוער,³¹ היה צפוי מראש, לדידו של ריבלין, שהעמיד את משיכתם של הצעירים לבית הכנסת כאחת ממטרות המכון העיקריות. גם הפתרונות שהציעו אישים כמו מישורי ורביץ בשנות הארבעים והחמישים דמו באופיים לאלו שהציע ריבלין כבר קודם לכן, עוד מימי פעילותו המשותפת עם אידלסון.

השפעתו של ריבלין על עולם החברה והתרבות בירושלים

כפי שראינו, במובן החינוכי לא היה ריבלין יחיד בשטח, ולצידו, גם אם לא בתיאום מפורש עימו, פעלו אישים ומוסדות דומים. ואולם, שלא כמו שאר המוסדות ובתי הכנסת שנסקרו, הרי שפעילותו של ריבלין, ובמרכזו בית הכנסת שירת ישראל, השפיעה באופן ניכר על דמותה החברתית והתרבותית של ירושלים, הרבה מעבר להשפעה שהייתה למוסדות האחרים שהוזכרו על המקומות שבהם פעלו.

30 על בית הכנסת בילו ראו עוד: מ"ש גשורי (עורך), קול ישראל: אנטולוגיה ישראלית-מסורתית לחזנות של השנה, תל אביב תשכ"ד (בעיקר עמ' XXV-XXVII). על הקמת סמינר סלה ראו שם, עמ' XXVIII-XXIX; מ"ש גשורי (עורך), ידיעות המכון הישראלי למוסיקה דתית, ד (תשכ"ג), עמ' 29-30.

31 לעניין זה ראו למשל: בית הכנסת: גיליונות בית הכנסת הגדול של תל אביב, בעיקר הגיליון שראה אור בחודש תמוז תש"ו, כמו גם כמה מן הגיליונות שאחריו. לניתוחו של פולמוס זה ראו בקצרה: ר' גפני, "בית הכנסת שבכתב: על כתב העת של בית הכנסת הגדול של תל אביב, בית הכנסת, תש"ז-תש"ח", קשר, 39 (תש"ע), עמ' 138-145.

כך למשל, בהשפעתו של ריבלין ושל פעילותו, התפתחה סביב שירת ישראל בשנות העשרים והשלשים מעין "רפובליקת חזנות" מקומית של ממש, שבה ניתן היה לחוש בלא כל קושי: ביקורים והופעות של חזנים נודעים מכל רחבי העולם, שהופיעו בירושלים בבתי כנסת רבים ומגוונים;³² התפשטותו של רעיון מסיבות ה"עונג שבת" המגוונות שהפעיל ריבלין בבית הכנסת, ושהצמיחו מודלים דומים גם במקומות אחרים בעיר; לימים גם ייסודם של עוד מספר בתי כנסת וקהילות במרכז ירושלים, לא רחוק משרית ישראל, שהדגישו באופיים ובמטרותיהם את עולם החזנות ושאף בהם עסקו בהכשרת חזנים צעירים מגיל ילדות ועד בגרות: בית הכנסת "היכל אבינעם" שהקימה משפחת ילין בבית הספר למל והובל שנים אחדות על ידי החזן הנודע שמואל קאבצקי;³³ בית הכנסת "בת ציון" של אביו של הסופר חיים באר (רכלבסקי),³⁴ ובמידת מה גם בית הכנסת בבית החולים ביקור חולים,³⁵ הושפעו כולם מדמותו של בית הכנסת "שירת ישראל", ואין ספק שאכן עיצבו, כפי שהתכוון ריבלין מלכתחילה, תפילה ירושלמית בעלת אופי אחר מזו שהיו רגילים לה המתפללים בעיר עד לראשית שנות העשרים.

הצלחתו של ריבלין מרשימה עוד יותר, אם מתחשבים אנו באופיה השמרני המסורתי של הקהילה היהודית בירושלים, בוודאי זו האשכנזית, שלדידה כמעט כל חידוש היה דבר שיש להתייחס אליו בחשדנות מובנת מאליה. יצירת מסיבות "עונג שבת", כמו גם תפילות המונחות על ידי מקהלה, היוו בירושלים חידושים גדולים הרבה יותר מאשר בתל אביב, שבה נתקבלו רעיונות מסוג זה בקלות רבה יותר, כמעט בטבעיות. העובדה שריבלין הצליח לחולל שינוי מעין זה בירושלים, לפיכך, מרשימה הרבה יותר.

בהקשר זה דומה שיש לציין דבר נוסף. ריבלין, כאמור, היה בשר מבשרו של היישוב האשכנזי הישן בירושלים: בנו של ר' יושעה ריבלין ונצר למשפחת ריבלין המוכרת כל כך, שרבים מבניה שימשו בירושלים בתפקידים אלו ואחרים מאז שנות השלושים של המאה ה"ט. העובדה שהיה זה דווקא הוא שהצליח להחדיר לעולם החינוך, התפילה והחזנות בירושלים אפיונים חדשים ופורצי דרך כגון אלו שתוארו, מרגישה מחד גיסא עוד יותר את מידת החלוציות שבפעילותו, אולם מאידך גיסא גם הקלה, מן הסתם, על פעילות זו. אם יוזמיה של פעילות מעין זו היו משתייכים לחוגים אחרים, מקרב היישוב

32 הביקור הזכור ביותר, בהקשר זה, היה ביקורו של החזן הנודע יוסל'ה רזונבלט, בשנת 1933, שבמסגרתו התפלל בכמה וכמה בתי כנסת שונים בירושלים, והופיע לצד מקהלת שירת ישראל בבית הכנסת "החורבה", בשבת האחרונה לפני פטירתו.

33 על בית הכנסת היכל אבינעם ראו: גפני, נוסח ירושלים (לעיל, הערה 9).

34 תיאוריו של בית הכנסת "בת ציון" מצויים בעיקר בספרו של חיים באר, חבלים (תל אביב תשנ"ח).

35 על בית הכנסת בבית החולים ביקור חולים ראו: גפני, בית תפילה (לעיל, הערה 3), עמ' 186-192.

החדש המובהק, אין כמעט ספק שהיו זוכים להתנגדויות נחרצות בהרבה, הן על גבי לוחות המודעות והפסקוויילים והן סביב בית הכנסת עצמו. הצלחתו של ריבלין הייתה גם בכך שמפעלו היה אחד היחידים בירושלים של אותן השנים, שסבב סביב תכנים רוחניים, הלכתיים וליתורגיים, שלמרות הבעייתיות הרבה שבדבר חדרו והשפיעו הן על בני היישוב הישן והן, מטבע הדברים, על בני היישוב החדש. זאת בניגוד לסוגיות אחרות סביב עולם בית הכנסת ועיצובו, דוגמת הברת התפילה ושינויים שונים בנוסחיה, שהפכו לסלע מחלוקת בין קהילות שונות בעיר, והמבדילים במידה רבה עד היום בין בתי הכנסת של הזרמים השונים.

סיכום ומסקנות

ר' שלמה זלמן ריבלין הפך לדמות מפתח בהתפתחותו של עולם החזנות והתפילה בירושלים, ובמידה רבה גם מחוצה לה, הודות לאופי מיוחד במינו, לעובדה שהקדיש לנושא זה את כל חייו - בדרך כלל ללא כל תמורה - ולעובדה שעסק בסוגיות שאף על פי שדרשו טיפול ורענון משמעותיים ביותר, לא היה איש שעסק בהם באופן שיטתי עד אליו, בייחוד לא בירושלים. העובדה שהיה בן למשפחת ריבלין, ושלמרות זאת השכיל להפנות את דבריו ולחנך בני קהילות שונות כאחד, מבליטה עוד יותר את פעילותו ומסבירה מדוע הפך לדמות כה משפיעה, לעיתים באופן ישיר ולעיתים בעקיפין.

מבחינה חינוכית היוותה פעילותו סביב בית הכנסת מעין חרך שדרכו יכול היה לעסוק בתחומים חינוכיים שונים, כאלה שהחינוך הפורמלי בבתי הספר ובמוסדות האחרים לא ענה עליהם ברמה הנדרשת. העובדה שריבלין ליווה את פעילותו ביצירתם של עזרים חינוכיים ובהפקת ספרים וחוברות שעסקו בנושאים השונים שבהם עסקו תלמידיו במכון לחזנות ולדרשנות "שירת ישראל" סייעה אף היא, מטבע הדברים, בהטמעתם של רעיונותיו בקרב תלמידיו, וביכולתו לעמוד גם כיום על החידוש ועל המשמעות הטמונים בהם. העובדה שלפעילותו החינוכית סביב עולם בית הכנסת נמצאו הדים גם בבתי כנסת אחרים בירושלים ובתל אביב, ושעולמה התרבותי של ירושלים התפתח אף הוא לא מעט בזכות פעילותו, מעידים שריבלין היה, במובנים רבים, "האיש הנכון במקום הנכון": דמות רב גונית שהצליחה לסחוף אנשים מקהילות שונות ולהביאם לפעול בנושאים מגוונים, בתקופה שבה היו ההתמודדות עם עיצובו מחדש של בית הכנסת ומשיכתם של הצעירים לתוכו, סוגיות בעלות חשיבות מן המעלה הראשונה.